

Εισαγωγή

Μια βαριά σκιά πλανάται πάνω από την ιστορία της Θεσσαλονίκης: η τραγική μοίρα των Ελλήνων Εβραίων κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Είναι κοινός τόπος ότι η νεότερη ιστορία της Θεσσαλονίκης συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την παρουσία και την ιστορία της εβραϊκής κοινότητας, που βρίσκεται σε αυτό τον τόπο από την ίδρυση της πόλης.² Από το 1492, που οι αδελφοί τους εξορίστηκαν από την Ιβηρική χερσόνησο και βρήκαν καταφύγιο εκεί, μέχρι και την περίοδο της μεγάλης τους ακμής, που η πόλη τους ονομαζόταν «madre d'Israel», οι Εβραίοι ένωσαν τη μοίρα τους με τη μοίρα και την ιστορία της Θεσσαλονίκης, της Σαλονίκης τους.³ «Salonicien», δηλαδή Σαλονικιός, ανέφερε ως εθνικότητα στα γαλλικά ο Εχούντ Βιντάλ, ο πατέρας του Γάλλου φιλοσόφου Εντγκάρ Μορέν, όταν μετανάστευσε το 1916 στο Παρίσι.⁴ Αυτή ήταν η ταυτότητα των Εβραίων, η ίδια τους η πόλη.

Όπως θα διαπιστώσει ο αναγνώστης, η Θεσσαλονίκη εξακολουθεί να έχει ιδιαίτερες πτυχές της ιστορίας της ακόμα ανεξερεύνητες και κάθε φορά εκπλήσσει με τα ευρήματα που φέρνει στην επιφάνεια η ιστορική έρευνα. Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων έχει τύχει τα τελευταία χρόνια ιδιαίτερης προσοχής από αρκετούς ερευνητές. Το σημαντικό αυτό έργο επικεντρώνεται στην εξιστόρηση και τη διερεύνηση των συνθηκών κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι εκτοπισμοί, αλλά και γενικότερα της ζωής, της κουλτούρας και των πολιτιστικών και κοινωνικών καταβολών των συμπατριωτών μας που χάθηκαν. Αναφέρω μερικές από τις τελευταίες εκδόσεις σχετικά με το Ολοκαύτωμα: Ρίκα Μπενβενίστε, *Αυτοί που επέζησαν*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2015· Ρένα Μόλχο *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα

2. Ρένα Μόλχο, Βίλμα Χαστάογλου-Μαρτινίδη, *Ιστορία και Αξιοθέατα των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη*, εκδόσεις Λυκαβηττός, Αθήνα 2011, σ. 1-2.

3. Η πιο πλήρης καταγραφή της ιστορίας των Εβραίων της Θεσσαλονίκης έγινε προπολεμικά στη γαλλική γλώσσα από τον μεγάλο δάσκαλο και διανοούμενο της Θεσσαλονίκης Γιοζέφ Νεχαμά. Βλ. σχετικά, Γιοζέφ. Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.

4. Edgar Morin, *Ο Βιντάλ και οι δικοί του*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011.

2014· Ιακώβ Σιμπή, Κορίνα Λάμψα, *Η Διάσωση*, εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2015. Επίσης, το πιο πρόσφατο, Ρίκα Μπενβενίστε, *Λούνα*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2017 (βραβείο Νίκος Θέμελης). Από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια το 2018 εκδόθηκαν τα: Μαρσέλ, Νατζαρή, *Χειρόγραφα, 1944-1947, Από τη Θεσσαλονίκη στο Ζόντερκομάντο του Άουσβιτς* (επανέκδοση), Λεόν Σαλιτιέλ, *Μη με ξεχάσετε* και Ισαάκ Ματαράσσο, *Κι όμως όλοι τους δεν πέθαναν* (επανέκδοση).

Θα σταθώ σε μερικά από τα βιβλία αυτά. Στο βιβλίο της *Αυτοί που επέζησαν* η καθηγήτρια Ρίκα Μπενβενίστε αναφέρεται στην ιστορία των λίγων που κατάφεραν να βγουν ζωντανόι από τον εφιάλτη του Ολοκαυτώματος, της Σοά (Shoah).⁵ Εβραίοι που έφυγαν αντάρτες στο βουνό, Εβραίοι που εκτοπίστηκαν και κατάφεραν να επιζήσουν και ως «Displaced Persons»⁶ μετά το πέρας του πολέμου προσπάθησαν με πολύ κόπο να επιστρέψουν στην πατρίδα για να συναντήσουν τα ερείπια της κοινότητάς τους. Η Μπενβενίστε περιγράφει τη στρατοπεδική ζωή στο Μπέργκεν-Μπέλσεν και αφηγείται ουσιαστικά μια οικογενειακή ιστορία, που συμπυκνώνει το δράμα των Ελλήνων Εβραίων επιζώντων.

Η ιστορικός Ρένα Μόλχο στο βιβλίο της *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων* μελετά το Ολοκαύτωμα σε διάφορες πτυχές του και την προβληματική της ένταξής του στη συλλογική εθνική μνήμη. Αγγίζει ευαίσθητα θέματα, όπως η καταστροφή του εβραϊκού νεκροταφείου, τα προβλήματα με τις επιστροφές των ληλατημένων εβραϊκών περιουσιών μετά τον πόλεμο, ενώ αναδεικνύει τη σημασία των οπτικοακουστικών μαρτυριών των επιζώντων της Σοά.

Το πιο πρόσφατο βιβλίο της Μπενβενίστε, *Λούνα*, είναι μια ιστορική βιογραφία των αφανών, των ανθρώπων που οι ιστορίες τους δεν γίνονται γνωστές. Η Λούνα, μια φτωχή εβραία μοδίστρα, υπήρξε επιζήσασα του Άουσβιτς και δη του Μπλοκ 10, του διαβόητου κέντρου ιατρικών πειραμάτων των ναζί. Με χαρακτηριστικό σεβασμό η Μπενβενίστε αγγίζει πτυχές της δύσκολης ζωής της Λούνα και των λίγων που επέστρεψαν από το Άουσβιτς, καθώς και τις αγωνιώδεις προσπάθειες της κοινότητας να τους παρέχει υποστήριξη, αντιμετωπίζοντας πολλές φορές τη χαρακτηριστική αδιαφορία της ελληνικής γραφειοκρατίας. Είναι ένα βιβλίο με επίκεντρο τον άνθρωπο, που μιλά για τις εβραϊκές φτωχογειτονιές, τον πόνο και τα βάσανα των επιζώντων.

5. Ο όρος «Ολοκαύτωμα» (Holocaust) αρχίζει να χρησιμοποιείται μεταπολεμικά για να περιγράψει την εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης. Επειδή η πρωταρχική έννοια του όρου «ολοκαύτωμα» αναφέρεται στην «εθελοντική θυσία διά του πυρός», αρκετοί ιστορικοί, κυρίως Εβραίοι, πρότειναν τη χρήση της εβραϊκής λέξης «Σοά» (Shoah), που σημαίνει «ολοσχερής καταστροφή». Φυσικά, χρησιμοποιείται και ο όρος «γενοκτονία» (genocide). Σχετικά, http://www.historyguide.gr/?page_id=1427 (επίσκεψη στις 1/12/2017). Επίσης, Ρένα Μόλχο, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2015, σ. 163, υποσημείωση 319.

6. «Εκτοπισμένοι» σε ελεύθερη απόδοση.

Η ιστορία των σεφαραδιτών Εβραίων στην Ελλάδα είναι μακραίωνη. Δεν κυριάρχησαν μόνο στη Θεσσαλονίκη, αλλά απλώθηκαν και σε άλλα αστικά κέντρα της βόρειας Ελλάδας, που βρίσκονταν ακόμα υπό οθωμανική κυριαρχία. Έτσι συναντάμε εβραϊκές κοινότητες, αλλού μικρότερες και αλλού μεγαλύτερες, στις Σέρρες, στη Βέροια, στη Δράμα, στην Καβάλα, στην Ξάνθη, στην Αλεξανδρούπολη, στην Ορεστιάδα και στο Διδυμότειχο. Αρκετοί σεφαραδίτες αναμείχθηκαν και με τους ντόπιους Ρωμανιώτες στα Ιωάννινα, στην Καστοριά και στην Κέρκυρα και βρέθηκαν και πιο νότια, στις κοινότητες των Τρικάλων, της Καρδίτσας, της Λάρισας και του Βόλου. Η σεφαραδίτικη κληρονομιά είχε ισχυρά χαρακτηριστικά και τα λαντίνο, η γλώσσα των Ισπανοεβραίων, που έλκυε τις ρίζες της απ' τα παλιά καστιλιάνικα, διανθισμένη με αρκετές προσμείξεις από γαλλικές, ιταλικές, τουρκικές και ελληνικές λέξεις, κυριάρχησε στις εβραϊκές κοινότητες της βόρειας ελληνικής επικράτειας.

Στα χρόνια μέχρι την απελευθέρωση το 1912, η οικονομική άνθηση που παρουσίασε η Θεσσαλονίκη δεν αφορούσε όλους τους κατοίκους. Οι ανισότητες εντάθηκαν και η οργάνωση της κοινωνίας περιελάμβανε μια ομάδα με έντονα μεγαλοαστικά χαρακτηριστικά, που προσομοίαζαν σε αυτά των ανεπτυγμένων δυτικών κοινωνιών, αλλά και ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού το οποίο ζούσε σε συνθήκες απόλυτης ένδειας και απελπισίας. Οι κοινωνικές αντιφάσεις ήταν έντονες και στην Εβραϊκή Κοινότητα και οι διεργασίες εντός της εμφάνισαν τις πρώτες εργατικές ομάδες που διαμόρφωσαν το διεκδικητικό πλαίσιο των εργατών τα αμέσως επόμενα χρόνια. Ο Αβραάμ Μπεναρόγια αναζήτησε μεταξύ των ομόθησκών του τους συντρόφους που τον συνόδευσαν στις κοινωνικές διεκδικήσεις και η Φεντερασιόν αποτέλεσε το όχημα των εργατικών αιτημάτων τα οποία διαπέρασαν τις κοινότητες και δημιούργησαν μεγάλη αναταραχή λόγω των απεργιών που εκδηλώθηκαν από το 1908 και μετά.⁷

Όπως είναι γνωστό, από το 1912 η Θεσσαλονίκη έγινε μια πόλη ελληνική, αλλά η απογραφή που διέταξε ο διοικητής Μακεδονίας Αλέξανδρος Ρακτιβάν το 1913, έναν σχεδόν χρόνο μετά την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη, παρουσίασε την πραγματική εικόνα του πληθυσμού. Η πλειοψηφία των κατοίκων, το 43%, ήταν Εβραίοι στο θρήσκευμα (61.439).⁸ Από τον επόμενο

7. Abraham Benaroya, "A Note on the Socialist Federation of Thessaloniki", *Jewish Social Studies*, 1949 (11), Indiana, σ. 69-72. Επίσης, Αβραάμ Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, εκδόσεις Κομμούνια, Αθήνα 1986. Ακόμη, Σπύρος Μαρκέτος, «Η Φεντερασιόν και η εδραίωση του ελληνικού σοσιαλισμού», στο Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, εκδόσεις Γαβρηλίδης, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 151-172.

8. Συνολικά, κατεγράφησαν 61.439 Εβραίοι, 45.889 Μουσουλμάνοι και 39.556 Έλληνες χριστιανοί. Σχετικά, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (από τούδε IAM), Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (από τούδε ΓΔΜ), Φάκελοι 27, 27 Α. Επίσης, Κωνσταντίνος Ρακτιβάν, *Εγγραφα*

χρόνο, και σύμφωνα με τις προβλέψεις της Συμφωνίας των Αθηνών, οι περισσότεροι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας μέσα στα επόμενα τρία χρόνια έλαβαν την ελληνική υπηκοότητα.⁹ Τούτο ίσχυσε και σε μεγάλο βαθμό για την Εβραϊκή Κοινότητα και αποδεικνύει τον υψηλό βαθμό αποδοχής της νέας κατάστασης πραγμάτων. Οι Έλληνες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης πορεύτηκαν επί τριάντα χρόνια με αυτή την ταυτότητα και ουσιαστικά μια γενιά, όλοι όσοι γεννήθηκαν δηλαδή μετά το 1912, δεν είχαν γνωρίσει άλλη πατρίδα από την Ελλάδα. Ήταν λίγοι εκείνοι που διατήρησαν ή φρόντισαν να λάβουν υπηκοότητα ευρωπαϊκού κράτους. Ανάμεσά τους βρίσκονταν και μερικές δεκάδες Εβραίων που διατήρησαν την ιταλική υπηκοότητα. Σύμφωνα με το Ιταλικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, το 1942, τη χρονιά πριν από τους εκτοπισμούς, 276 Εβραίοι έφεραν την ιταλική υπηκοότητα.¹⁰

Τους Βαλκανικούς πολέμους, που άλλαξαν δραματικά το status quo της περιοχής, ακολούθησε το 1914 ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος και το 1915 η δημιουργία του Μακεδονικού Μετώπου, με την παρουσία στην πόλη εκατοντάδων χιλιάδων στρατιωτών της Αντάντ.¹¹ Μόλις δύο χρόνια μετά, το 1917, η μεγάλη πυρκαγιά κατέστρεψε ένα μεγάλο μέρος της πόλης και όλο το παλαιό κέντρο, την πυρίκαυστο δηλαδή ζώνη, που στη μεγάλη πλειοψηφία του κατοικείται από Εβραίους και είχε εβραϊκές γειτονιές.¹² Από την καταστροφική πυρκαγιά και την ανάγκη για έναν νέο πολεοδομικό σχεδιασμό προέκυψε μια μεγάλη κοινωνική αναδιάρθρωση και οι ιδιοκτησίες στο κέντρο της πόλης άλλαξαν χέρια και περιήλθαν σε μεγάλο βαθμό στα χέρια χριστιανών αστών και σε μικρότερο βαθμό σε χέρια Εβραίων.¹³ Οι άστεγοι πένητες και κατεστραμμέ-

και σημειώσεις εκ τη πρώτης ελληνικής Διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913) (επιμ. Κ.Θ. Δημαράς), Θεσσαλονίκη 1951. Ακόμη, Β. Δημητριάδης, «Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και η ελληνική κοινότητά της κατά το 1913», *Μακεδονικά*, 23, σ. 88-115.

9. Για τη συμφωνία των Αθηνών και τις προβλέψεις-υποχρεώσεις απόκτησης ελληνικής υπηκοότητας των κατοίκων των Νέων Χωρών, Δημοσθένης Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του ελληνικού κράτους 1915-1936*, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2005, σ. 98.

10. Archivio Storico Diplomatico Ministero degli Affari Esteri (Διπλωματικό Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ιταλίας, στο εξής ASMAE), Busta (Φάκελος, στο εξής Φάκελος) 84, Ιταλικό Προξενείο στη Θεσσαλονίκη (Consolato italiano a Salonico), Φυλετικές διώξεις 1942-1943 (Persecuzione razziale anni 1942-1943), Ο πρόξενος Ζαμπόνι προς την Ιταλική Αντιπροσωπεία στην Αθήνα, Εβραίοι ιταλικής υπηκοότητας, κάτοικοι Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 23 Ιουλίου 1942.

11. Γεώργιος Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917-1918*, εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005.

12. Μαρκ Μαζάουερ, *Θεσσαλονίκη. Πόλη των φαντασμάτων*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 382.

13. Αλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 126-127. Επίσης, Ρένα Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης (1856-1919)*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014, σ. 120-128. Ακό-

νοι Εβραίοι μετακινήθηκαν στις παρυφές της τότε πόλης, στα ανατολικά και δυτικά διαμερίσματα. Εκεί αργότερα συνάντησαν τους χριστιανούς πρόσφυγες, που συνέρρευσαν στη Θεσσαλονίκη μέχρι και την ανταλλαγή πληθυσμών, σύμφωνα με τις προβλέψεις της Συμφωνίας της Λωζάννης μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922.

Η οικονομική καχεξία της Ελλάδας με την πολεμική εμπλοκή που κράτησε δέκα χρόνια οδήγησαν τη χώρα στη χρεοκοπία. Η διεθνής οικονομική κρίση, που ξεκίνησε το 1929, βύθισε τη χώρα, και φυσικά τη Θεσσαλονίκη, στη δυστυχία. Είχαν περάσει μόλις μερικά χρόνια από τη δημογραφική αλλαγή του 1923 και οι Έλληνες χριστιανοί πρόσφυγες, όπως και οι ντόπιοι Έλληνες Εβραίοι, επιχειρούσαν να ορθοποδήσουν οικονομικά, όταν η Ελλάδα κήρυξε επίσημα πτώχευση το 1932. Για μία ακόμη φορά χριστιανοί και Εβραίοι έμποροι και επιχειρηματίες καταστράφηκαν.¹⁴

Η φτώχεια, κοινό γνώρισμα μεγάλου μέρους του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, η οικονομική δυσπραγία και ο ανταγωνισμός επήλυδων και ντόπιων οδήγησαν σε δυσάρεστα γεγονότα.¹⁵ Οι επίσημες διακρίσεις σε βάρος της εβραϊκής κοινότητας, με τους ξεχωριστούς εκλογικούς καταλόγους και η στοχοποίηση των Εβραίων από ακροδεξιούς κύκλους, που είχαν κάλυψη, πρόσβαση, αλλά και εκπροσώπηση σε κρατικές θέσεις, οδήγησαν σε αντιεβραϊκές εκδηλώσεις, με αποκορύφωμα τον εμπρησμό της εβραϊκής φτωχογειτονιάς του Κάμπελ τον Ιούλιο του 1931.¹⁶

Την ίδια εποχή το οικονομικό και πολιτικό κλίμα στην Ευρώπη ήταν ιδιαίτερα βαρύ. Η διεθνής οικονομική κρίση του 1929 επηρέασε κυρίως τις ευρωπαϊκές χώρες, που ήδη υπέφεραν από τις συνέπειες του πολέμου, είτε ανήκαν

μη, Minna Rozen, “Money, Power, Politics, and the Great Salonika Fire of 1917”, *Jewish Social Studies*, vol. 22, 2 (Winter 2017), σ. 74-115.

14. Για την κοινωνική διαστρωμάτωση της εβραϊκής κοινότητας, που διακρινόταν για τις μεγάλες κοινωνικές της ανισότητες, Paul Dumont, “The Social Structure of the Jewish Community of Thessaloniki at the End of the Nineteenth Century”, *Southeastern Europe*, vol. 5, 2 (1978), σ. 33-72. Επίσης, “Minna Rozen, The Jewish Community of Salonika, 1912-1941: Organizational Patterns”, στο *Αρχαίον Ανάλεκτα*, τ.χ. 1, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 307-367. Για την ταξική δομή και την καταστροφή της μεσαίας τάξης στη Θεσσαλονίκη, Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Καταστροφή και ανασυγκρότηση της ταξικής δομής στη Θεσσαλονίκη (1912-1940)», στο Δ. Καϊρίδης (επιμ.), *Η Θεσσαλονίκη το 2012*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 281-299. Για τα συνεχή οικονομικά προβλήματα και τις πτωχεύσεις της Ελλάδας, ενδεικτικά, Γ.Β. Δερτιλής, *Επτά πόλεμοι, τέσσερις εμφύλιοι, επτά πτωχεύσεις*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2016.

15. Για τη ζωή των αφανών και του περιθωρίου στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου, Ελευθ. Μαντά, Δημ. Κοντογεώργης, Χρ. Μανδατζής, «Η δυστυχία έστησε την έδρα της στο συνοικισμό μας». *Φτώχεια και φιλανθρωπία στη Θεσσαλονίκη της κρίσης (1930-1935)*, εκδόσεις Studio University Press, Θεσσαλονίκη 2017.

16. Μαζάουερ, *Θεσσαλονίκη, ό.π.*, σ. 433, 442. Επίσης, Γιώργος Μαργαρίτης, *Ανεπιθύμητοι συμπατριώτες*, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005, σ. 38-42.

στις νικήτριες χώρες είτε στις ηττημένες. Ένα από τα προβλήματα που έφερε ο καταστρεπτικός Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος και η μετέπειτα οικονομική ύφεση ήταν η σταδιακή άνοδος των αυταρχικών καθεστώτων στην Ευρώπη. Με ελάχιστες εξαιρέσεις και μέσα σε λίγα χρόνια, οι χώρες παραδόθηκαν στις φωνές του εξτρεμισμού, που μέσα από ένα κήρυγμα εθνικισμού και μίσους για τους «άλλους», είτε αυτοί ήταν πολιτικοί αντίπαλοι, π.χ. σοσιαλιστές, είτε μέλη διακριτών ομάδων (π.χ. Εβραίοι, Τσιγγάνοι κ.ά.), επιδίωκαν την κατάλυση της δημοκρατίας και την καταπίεση των ανθρώπων. Τα δύο κυριότερα καθεστώτα που έδωσαν νέα, προωθημένη έκφραση στον ολοκληρωτισμό ήταν ο ιταλικός φασισμός και ο γερμανικός ναζισμός. Ο πρώτος στην πορεία κατίσχυσης συνεργάστηκε αρμονικά με τους παραδοσιακούς πυλώνες εξουσίας, δηλαδή την Καθολική Εκκλησία, τη μοναρχία, την κρατική γραφειοκρατία και την οικονομική ελίτ της χώρας. Ο γερμανικός ναζισμός, από την άλλη πλευρά, ήταν πιο ριζοσπαστικός από τον ιταλικό φασισμό και ιδιαίτερα επιθετικός, διαρρηγνύοντας παραδοσιακούς δεσμούς με ηγετικές ομάδες, αλλά φρόντισε κι αυτός να διατηρήσει αγαστή συνεργασία με την οικονομική-βιομηχανική ελίτ της Γερμανίας. Αρκετές εταιρείες και βιομηχανίες διατήρησαν αντιστάσεις αρχικά στη ναζιστική επέλαση, αλλά γρήγορα αναγκάστηκαν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα και να στηρίξουν το καθεστώς.¹⁷ Το ίδιο συνέβη και με τη γραφειοκρατία, που σε πολύ μεγάλο βαθμό ενστερνίστηκε και υιοθέτησε τη «φυλετική» πολιτική και την ακραία εφαρμογή της.¹⁸ Η κρατική γραφειοκρατία στη Γερμανία λειτούργησε ως τρίτος πόλος εξουσίας, μαζί με το ναζιστικό κόμμα και τον στρατό. Σε πολλές περιπτώσεις, επιχείρησε να επιβάλει τη νομιμοποίηση του αντισημιτισμού, θεωρώντας ότι

17. Για τη συμμετοχή του επιχειρηματικού κόσμου στο ναζιστικό όραμα και στον εξοβελισμό των Εβραίων, Peter Hayes, "State Policy and Corporate Involvement in the Holocaust", στο Michael Berenbaum, Abraham J. Peck (ed.), *The Holocaust and History: The Known, the Unknown, the Disputed and the Reexamined*, Indiana University Press, Bloomington 1998, σ. 197-218. Ο Hayes αναφέρει ότι η διαδικασία ένταξης των μεγάλων επιχειρήσεων στους ναζιστικούς σκοπούς και η εκδίωξη των Εβραίων εργαζομένων και επιχειρηματιών δεν ήταν άμεση και εύκολη. Αποτέλεσε μέρος μιας συνειδητής διαδικασίας από τους ναζί, όπου όποια επιχείρηση αρνούταν να συμμορφωθεί στις ναζιστικές υποδείξεις αντιμετώπιζε προβλήματα και τον ανταγωνισμό των νέων και πιο πρόθυμων «παικτών». Στο τέλος, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, όλοι υπέκυψαν ή συναίνεσαν.

18. Robert O. Paxton, *Η Ανατομία του Φασισμού*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 2006, σ. 140-156. Σχετικά με την συμμετοχή της γερμανικής δημόσιας γραφειοκρατίας στα ναζιστικά σχέδια, Hans Mommsen, "The Civil Service and the Implementation of the Holocaust. From passive to active complicity", στο Michael Berenbaum, Abraham J. Peck (ed.), *The Holocaust and History*, ό.π., σ. 219-227. Επίσης, για τη γερμανική δημόσια γραφειοκρατία, Jane Caplan, *Government without Administration, State and Civil Service in Weimar and Nazi Germany*, Oxford University Press, Oxford 1988. Ακόμη, Hans Mommsen, *From Weimar to Auschwitz* Princeton University Press, Princeton 1991. Ο Mommsen γενικότερα υποστηρίζει στο έργο του ότι η υψηλή γραφειοκρατική ελίτ ήταν ανέκαθεν συντηρητική και αντισημιτική.

έτσι θα λειτουργούσε ως βαλβίδα αποσυμπίεσης στην έξαλλη και εκτός ορίων συμπεριφορά των ναζί πριν από τον πόλεμο.¹⁹ Με αυτό τον τρόπο όμως, συνεισέφερε τα μέγιστα στα ναζιστικά σχέδια.

Τα ιταλικά σχολεία στη Θεσσαλονίκη και η πολιτική του Ιταλικού Βασιλείου

Τα ιταλικά σχολεία στη Θεσσαλονίκη δημιουργήθηκαν σε μια ευτυχή συγκυρία. Το νεοπαγές Ιταλικό Βασίλειο ενδιαφερόταν να επεκτείνει την πολιτιστική του επιρροή, ενώ παράγοντες της Εβραϊκής Κοινότητας είχαν αναλάβει πρωτοβουλίες για την αναγέννηση της κοινότητας με την εισαγωγή της δυτικής παιδείας, κάτι που επιβεβαιώθηκε με την ίδρυση των σχολείων της Alliance Israélite Universelle.²⁰

Οι Ιταλοί άντλησαν από την αρχή το μαθητικό τους δυναμικό από την Εβραϊκή Κοινότητα όλα τα χρόνια μέχρι την κήρυξη του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου. Οι παλαιοί δεσμοί με τα ιταλικά εδάφη και η διατήρηση της ιταλικής υπηκοότητας είχαν βοηθήσει στην παρουσία μιας μικρής ιταλικής παροικίας στη Θεσσαλονίκη, που αποτελείτο στη συντριπτική της πλειοψηφία από Εβραίους.

Στα χρόνια που τα ιταλικά σχολεία λειτούργησαν στην πόλη συνδέθηκαν με ποικίλους οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες, ενώ θεωρούνταν σημείο αναφοράς για την πολιτική έκφραση του ιταλικού καθεστώτος. Ειδικά στη φασιστική περίοδο, έχουμε την ίδρυση και την ενεργό συμμετοχή του Ιταλικού Φασιστικού Κόμματος στη Θεσσαλονίκη, μέσω της φασιστικής νεολαίας, που εκφραζόταν και διαπαιδαγωγούνταν εντός των σχολείων υπό την επίβλεψη καθηγητών που ήταν πιστά μέλη του κόμματος.

Τον Σεπτέμβριο του 1938, ακριβώς πενήντα χρόνια από την ίδρυσή τους, τα σχολεία αντιμετώπισαν μια σοβαρή κρίση στις σχέσεις με την Εβραϊκή Κοινότητα λόγω της ψήφισης των φυλετικών νόμων (*leggi razziali*) στην Ιταλία.²¹ Οι ρατσιστικοί αυτοί νόμοι, όπως και μια σειρά άλλων κυβερνητικών μέτρων, οδηγιών και διατάξεων, προέβλεπαν διάφορες απαγορεύσεις και αποκλεισμούς για τους Εβραίους της Ιταλίας και κινούνταν στο ίδιο επιθετικό πνεύμα με το ναζιστικό καθεστώς. Ουσιαστικά, εξοβέλιζαν από τη δημόσια ζωή τους Εβραίους και τους στοχοποιούσαν. Πολλοί έχουν υποεκτιμήσει την αξία και τη δύ-

19. Mommsen, *The Civil Service*, ό.π., σ. 221.

20. Νεχαμά, *Ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, ό.π., σ. 1481-1499. Επίσης, Μόλχο, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 147-180.

21. Stanley G. Payne, *A history of Fascism 1914-1945*, University of Wisconsin Press, London 1995, σ. 240-242.

ναμη αυτών των νόμων, που καθρεφτίζουν την οπτική των φασιστών για τον κόσμο. Ειδικά μετά το πέρας του πολέμου, η Ιταλία φρόντισε συντονισμένα να βρεθεί στο πλευρό των νικητών. Στη μεταπολεμική εύπλαστη μνήμη οι Ιταλοί συμμετείχαν ασμένως στον κοινό αντιφασιστικό αγώνα και ήταν «*la brava gente*», οι καλοί άνθρωποι. Στο αφήγημα του Ολοκαυτώματος οι Ιταλοί προστάτευσαν τους Εβραίους από τους ναζί. Με αυτό τον τρόπο διαγράφονταν είκοσι χρόνια φασιστικής διακυβέρνησης, με υψηλά ποσοστά αποδοχής από τον ιταλικό λαό, απενοχοποιούνταν εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας στη Λιβύη και την Αιθιοπία, όπως και η κατοχή εδαφών ξένων χωρών, με καλύτερο παράδειγμα την ελληνική επικράτεια.

Γι' αυτό τον λόγο αποφάσισα, αφού έχω εργαστεί στα ιταλικά αρχεία, να εξετάσω και να εκθέσω ορισμένες πτυχές της ιταλικής ρατσιστικής πολιτικής, θύματα της οποίας υπήρξαν φυσικά οι Εβραίοι. Στο ζήτημα αυτό προσπαθώ να δώσω απαντήσεις στα ερωτήματα για την ιταλική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη την περίοδο των εκτοπισμών. Υπάρχουν άραγε «ήρωες» σε αυτή την ιστορία, όπως ο Ιταλός πρόξενος Ζαμπόνι, ή υπάρχουν και σκιές στις ενέργειές τους; Μπορούν οι «καλές» πράξεις να σβήσουν τις «κακές»; Γενικότερα, μπορεί η ιταλική ρατσιστική πολιτική εναντίον των Εβραίων να αθωωθεί, επειδή η αντίστοιχη γερμανική ήταν πιο επιθετική και προέβλεπε και τη βιολογική εξόντωσή τους;

Η σύντομη αναδρομή στην ιστορία των ιταλικών σχολείων στη Θεσσαλονίκη από την ίδρυσή τους το 1888 μέχρι και τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο θεωρείται απαραίτητη για την κατανόηση της ιταλικής πολιτικής, που ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την εβραϊκή κοινότητα. Για τον ίδιο λόγο θα γίνει και μια σχετικά σύντομη εξιστόρηση του χρονικού του εβραϊκού διωγμού και της εφαρμογής της «Τελικής Λύσης» στη Θεσσαλονίκη, με αναφορές κυρίως από τα ιταλικά αρχεία. Εδώ αναλύονται και οι αμφίσημες ενέργειες των Ιταλών διπλωματών για τη διάσωση Εβραίων της πόλης. Παράλληλα, κρίνεται απαραίτητη η αναφορά σε ορισμένα σημαντικά ζητήματα που αφορούν το Ολοκαύτωμα, όπως είναι η στάση των ελληνικών αρχών και η αντιμετώπιση των ηγετών των εβραϊκών κοινοτήτων στην Ελλάδα.

Η ιταλική συνθηκολόγηση (*armisticio*) τον Σεπτέμβριο του 1943 έθεσε αυτόματα σε κίνδυνο τους Εβραίους στην Αθήνα, αλλά και στις άλλες πόλεις (Ηπειρο, Θεσσαλία και Ιόνια νησιά), που βρίσκονταν στην ιταλική ζώνη κατοχής και περιήλθαν στον έλεγχο των γερμανικών δυνάμεων. Το ενδιαφέρον και εντελώς άγνωστο στοιχείο εδώ είναι ότι στη Θεσσαλονίκη, ενώ όλοι θεωρούσαν ότι η ιταλική παρουσία ολοκληρώνεται τον Σεπτέμβριο του 1943, όπως προκύπτει από τα επίσημα έγγραφα, τα ιταλικά σχολεία πέρασαν στην άμεση δικαιοδοσία και διεύθυνση του Ιταλικού Φασιστικού Κόμματος, το οποίο εξακολούθησε να δραστηριοποιείται ενεργά στο πλευρό των ναζιστι-

κών δυνάμεων. Τα σχολεία λειτούργησαν όλη την επόμενη σχολική χρονιά, μέχρι το καλοκαίρι του 1944, δηλαδή μέχρι λίγο πριν την απελευθέρωση.

Οι μαθητές του Ουμπέρτο Πρίμο (Umberto I)

Το σχολείο μέσης εκπαίδευσης Ουμπέρτο Πρίμο μαζί με το δημοτικό σχολείο Σανταρόζα βρίσκονταν στην ανατολική πλευρά της Θεσσαλονίκης. Ήταν δηλαδή εγκατεστημένα στο πιο εύπορο τμήμα της πόλης, ειδικά την οθωμανική περίοδο με τη συνοικία των Εξοχών. Η ταξική διάσταση που υπήρχε στην αστική ανάπτυξη αντικατοπτρίζεται και στον εκπαιδευτικό τομέα. Οι Ιταλοί, επιθυμώντας να διατηρήσουν την επιρροή τους σε μεγαλύτερο τμήμα της εβραϊκής κοινότητας, είχαν φροντίσει να ιδρύσουν και δημοτικό σχολείο στη δυτική είσοδο της πόλης, στη σημερινή Πλατεία Βαρδαρίου. Εκεί είχε δημιουργηθεί το «λαϊκό» δημοτικό σχολείο Μαντσόνι (Scuola popolare Manzoni), που αντλούσε μαθητές από τις εργατικές γειτονίες της δυτικής πλευράς, όπως ήταν του Ρεζή Βαρδάρ, της Στασιόν Τσίκα και του Βαρώνου Χιρς. Στο κτίριο που στεγαζόταν το Μαντσόνι δημιουργήθηκε και διατηρήθηκε μέχρι και την κήρυξη του πολέμου Οικοκυρική Σχολή (Scuola di Economia Domestica). Ουσιαστικά, οι κοπέλες που φοιτούσαν εκεί ετοιμάζονταν να γίνουν καλές νοικοκυρές ή βοηθητικό προσωπικό (μοδίστρες, ράφτρες) σε διάφορα χειρωνακτικά κατ' ουσίαν επαγγέλματα. Το ενδιαφέρον είναι ότι η Οικοκυρική Σχολή ήταν το μοναδικό από τα ιταλικά εκπαιδευτήρια στο οποίο δεν πλειοψηφούσε το εβραϊκό στοιχείο και οι Ελληνίδες χριστιανές μαθήτριες ήταν περισσότερες.

Όταν οι μαθητές των δύο δημοτικών σχολείων (Σανταρόζα και Μαντσόνι) ολοκλήρωναν το στάδιο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και ήθελαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο ιταλικό γυμνάσιο, έπρεπε να απευθυνθούν στο Ουμπέρτο Πρίμο, που βρισκόταν στα ανατολικά. Σε μια εποχή που οι μετακινήσεις ήταν αρκετά δύσκολες, ένας μαθητής από τις δυτικές συνοικίες ήταν δύσκολο να διασχίσει όλη την πόλη για να βρεθεί στα ανατολικά και στο Ουμπέρτο Πρίμο. Από τα στοιχεία που έχουν αναδειχθεί από την αρχαιολογική έρευνα, προκύπτει ότι εν γένει οι μαθητές του σχολείου ανήκαν στα μεσαία ή στα ανώτερα αστικά στρώματα. Υπήρχε δηλαδή μια σαφής ταξική διαστρωμάτωση. Ο Σλόμο Βενέτσια, ένας Εβραίος των δυτικών συνοικιών, ο οποίος στο Άουσβιτς υπήρξε Ζόντερκομάντο, έχει περιγράψει ότι είχε αναγκαστεί, όταν έμεινε ορφανός, να εγκαταλείψει το ιταλικό δημοτικό σχολείο, γιατί έπρεπε να εργαστεί για να επιβιώσει η οικογένειά του.²²

22. Σλόμο Βενέτσια, *Sonderkommando, μέσα από την κόλαση των θαλάμων αερίων*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σ. 29.

Στην περίοδο της Κατοχής, έπειτα από ένα διάστημα διακοπής, τα ιταλικά σχολεία, όπως και αρκετά ελληνικά, επαναλειτούργησαν. Επειδή ήταν από τα λίγα σχολεία (γερμανικό, ιταλικά) που λόγω της ιδιότητάς τους ως παραρτήματα των χωρών που ασκούσαν την κατοχή της χώρας μπορούσαν να εξασφαλίσουν την ομαλή λειτουργία τους, προτιμήθηκαν από αρκετούς Έλληνες χριστιανούς μαθητές. Αντίθετα, οι Εβραίοι, είτε είχαν την ελληνική είτε την ιταλική ή άλλη υπηκοότητα, ήταν αποκλεισμένοι από τις ιταλικές εκπαιδευτικές διαδικασίες. Αυτό προκύπτει από τη μελέτη των σχετικών φακέλων στο Ιστορικό Διπλωματικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ιταλίας (Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri-ASMAE). Η απόφαση αποκλεισμού των Εβραίων μαθητών από τα σχολεία ήταν απόφαση των Ιταλών. Συμπληρωματικά σε αυτό πρέπει να αναφέρουμε ότι η στάση των Ιταλών διπλωματικών αντιπροσώπων (προξενείο, πρεσβεία κτλ.) την περίοδο πριν από τον πόλεμο, αλλά και αμέσως μετά με την έναρξη της Κατοχής ήταν αποστασιοποιημένη σε σχέση με το παρελθόν και πολλές φορές εχθρική έναντι των Εβραίων της πόλης. Με αυτό τον τρόπο η ιταλική ρατσιστική πολιτική συνέβαλε στη στοχοποίηση των Εβραίων και στην απομόνωσή τους, κάνοντας το έργο των ναζί πιο εύκολο.

Στα τέλη Οκτωβρίου του 1941 στο αρχειακό βιβλίο-ημερολόγιο του γυμνασίου-λυκείου Ουμπέρτο Πρίμο εμφανίζεται για πρώτη φορά το αίτημα των Εβραίων μαθητών που είχαν αποκλειστεί να παρακολουθήσουν, έστω «κατ' οίκον», το πρόγραμμα σπουδών του σχολείου. Ο πρόεδρος του σχολείου ανέλαβε να προωθήσει το αίτημα στο Υπουργείο Εξωτερικών.²³ Δίχως να γνωρίζουμε εάν το αίτημα ικανοποιήθηκε, εντοπίζουμε στο ίδιο βιβλίο μια αναφορά που σχετίζεται με το θέμα και έχει ημερομηνία 9 Ιουνίου του 1942. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται η διενέργεια εξετάσεων για την απόκτηση του απολυτηρίου λυκείου (*maturita scientifica*) για αποφοίτους μη άρειας φυλής (*alumni di razza non Ariana*).²⁴ Τα επίσημα στοιχεία των σχολείων όμως δεν εμφανίζουν κάποιον Εβραίο μαθητή να φοιτά κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Τελικά, η απάντηση στα ερωτήματα που προκύπτουν δόθηκε από άλλη πηγή. Στα έγγραφα του σχολείου, που ανακαλύφθηκαν δεκαετίες αργότερα στο Ιταλικό Ινστιτούτο Θεσσαλονίκης, περιλαμβάνεται και ένας ογκώδης φάκελος ο οποίος έχει την ένδειξη «*Studenti Privatisti*», δηλαδή «Μαθητές ιδιωτικώς εκπαιδευθέντες». Σε αυτό τον φάκελο περιέχονται προγράμματα εξετάσεων και γραπτά κυρίως Εβραίων μαθητών, οι οποίοι είχαν χαρακτηριστεί από τους Ιταλούς εκπαιδευ-

23. ASMAE, Φάκελος 71, Ιταλικό Προξενείο Θεσσαλονίκης 1833-1945 (Consolato italiano a Salonico 1833-1945), Σχολείο Ουμπέρτο Πρίμο, έτη 1941-1943 (Registro Verbali, scuola Umberto I anni 1941-1943), σ. 2.

24. *Ο.π.*, σ. 31.

τικούς ως «ιδιωτικώς» ή «κατ' οίκον εκπαιδευθέντες». Οι Ιταλοί δηλαδή στη Θεσσαλονίκη έκαναν τελικά δεκτούς τους Εβραίους μαθητές μόνο την περίοδο των τελικών εξετάσεων. Έτσι τους παραχώρησαν το δικαίωμα να ολοκληρώσουν τη σχολική χρονιά, αλλά όχι να παρακολουθήσουν τα μαθήματα εντός των σχολικών αιθουσών. Εδώ οι Ιταλοί ιθύνοντες αξιοποίησαν μια πρόβλεψη των ρατσιστικών διατάξεων που είχαν εφαρμοστεί στην Ιταλία τον Σεπτέμβριο του 1938.²⁵ Σύμφωνα με αυτή, δινόταν το δικαίωμα σε Εβραίους μαθητές ιδιωτικών σχολείων να λαμβάνουν μέρος μόνο σε απολυτήριες εξετάσεις. Η πρόβλεψη είχε και μία ακόμη λεπτομέρεια: επέβαλλε τη χωριστή διενέργεια εξετάσεων για τους Εβραίους, ώστε να μη μολύνουν τους άρειους μαθητές.²⁶ Το ίδιο διαπιστώνεται από τα αρχεία που βρέθηκαν στο Ιταλικό Ινστιτούτο Θεσσαλονίκης ότι ίσχυε και για το Ουμπέρτο Πρίμο.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου γράφω για τις ιστορίες των Εβραίων μαθητών του Ουμπέρτο Πρίμο. Επιλέχθηκαν δέκα από αυτές, γιατί μπορούν να ανασυνθέσουν, έστω με σπαράγματα, τη ζωή των Εβραίων στη διάρκεια του διωγμού τους. Οι ιστορίες των παιδιών αυτών μπορούν να αποδώσουν ως έναν βαθμό τη μεγαλύτερη εικόνα, αυτή του εφιαλτικού τέλους της Εβραϊκής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης και του σχεδόν ολοκληρωτικού αφανισμού της (96%).

Μαζί με τις ιστορίες αυτές αναδεικνύεται και η αυταπάτηση ορισμένων Ελλήνων χριστιανών, που με κίνδυνο τη ζωή τους αποφάσισαν να βοηθήσουν και να σώσουν Εβραίους συμπολίτες τους από τον αφανισμό. Η ιστορία του δικηγόρου Δημήτρη Σπηλιάκου αντιπροσωπεύει αυτούς τους σπουδαίους ανθρώπους.

Το Ολοκαύτωμα αποτελεί ένα βαθύ τραύμα όχι μόνο στην ιστορία των Ελλήνων Εβραίων, αλλά στην ιστορία της ίδιας της Θεσσαλονίκης και της Ελλάδας. Η απώλεια των χιλιάδων αυτών ανθρώπων συνιστά ένα στίγμα και η παρούσα μελέτη, μέσα από τη διαφορετική εξέλιξη που είχε η μοίρα αυτών των παιδιών, επιχειρεί να συμβάλει στην αφήγηση της κοινής ιστορίας καταστροφής.

25. Tracy Koon, *Believe, Obey, Fight, Political Socialization of Youth in Fascist Italy, 1928-1943*, University of North Carolina Press, London 1985, σ. 169.

26. *Ο.π.*